

АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҚ / ГРАЖДАНСКОЕ И ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО / CIVIL AND CIVIL PROCEDURE LAW

ӘОЖ 347.921
МҒТАР 10.31.25

Е.М. Айтқазин, А.М. Жарылғасин
Alikhan Bukeikhan University, Семей қ., Қазақстан Республикасы

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЭКСАУМАҚТЫҚ СОТТЫЛЫҚ: ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ СҰРАҚТАРЫ

Аннотация. Ғылыми мақалада 2021 жылдың 20 желтоқсанындағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 84-VII Заңымен Азаматтық процестік кодекстің 32-бабына енгізілген өзгеріске талдау жасалынған. Жаңашылдыққа сәйкес эксаумақтық қағида негізінде республиканың барлық соттары арасында азаматтық істерді бөлу мүмкіндігі көзделген. Эксумақтық соттылық бойынша іс осы санаттағы істерді қарайтын басқа облыстың тиісті сотына жолданылуы мүмкін.

Зерттеу тақырыбының өзектілігін авторлар осы институттың іс жүзінде жұмыс істеуінен көреді. Тәжірибе көрсеткендей эксумақтық соттылық елімізде өте сирек жағдайда қолданылады және заңшығарушымен жаңашылдықты енгізілуде қойылған мақсатқа қол жеткізілмеген. Авторлардың пікірінше аталған институттың толыққанды жұмыс істеуіне кедергілер жеткілікті.

Мақалада қойылып отырған мақсатқа сай авторлар азаматтық процестегі эксумақтық соттылықтың құқықтық негізін зерттеген, институттың тәжірибеде қолданылуына баға береді, толыққанды жұмыс істеуі жолындағы кедергілерді талқылайды. Эксумақтық соттылық институтын қазіргі бар қолданыстағы құқықтық реттеу түрінде белсенді қолдану мүмкін еместігін атай келе, авторлар заңнаманы жетілдіру шараларының өз нұсқасын ұсынады.

Түйінді сөздер: сот; азаматтық процесс; тарап; эксумақтық соттылық; аумақтық соттылық; азаматтық іс; сот жүйесі; талап-арыз.

Е.М. Айтқазин, А.М. Жарылғасин
Alikhan Bukeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан

ЭКСТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ПОДСУДНОСТЬ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. В статье проведен анализ изменений, внесенных Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования гражданского процессуального законодательства и развития институтов внесудебного и досудебного урегулирования споров» от 20 декабря 2021 года № 84-VII в статью 32 Гражданского процессуального кодекса. В соответствии с нововведением предусмотрена возможность разделения гражданских дел между всеми судами республики на основе экстерриториальных правил. Дело по экстерриториальной подсудности может быть направлено в суд другой области, рассматривающий дела данной категории.

Актуальность темы исследования в практическом функционировании этого института. Как показывает практика экстерриториальная подсудность в стране применяется крайне редко и не достигает поставленной законодателем цели по внедрению данного новшества. Барьеров для полноценной работы данного института достаточно.

Авторы исследуют правовую основу экстерриториальной подсудности в гражданском процессе, оценивают применение института на практике, обсуждают препятствия на пути к полноценному

функционированию. Отмечая невозможности активного применения института экстерриториальной подсудности в форме существующего правового регулирования, авторами предложен свой вариант мер по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: суд; гражданский процесс; сторона; экстерриториальная подсудность; территориальная подсудность; гражданское дело; судебная система; исковое заявление.

Y.M. Aitkazin, A.M. Zharylgasin

Alikhan Bukeikhan University, Semey c., the Republic of Kazakhstan

EXTRATERRITORIAL JURISDICTION IN CIVIL PROCEEDINGS: CURRENT ISSUES OF PRACTICAL APPLICATION

Abstract. The article analyzes the changes introduced by the Law of the Republic of Kazakhstan «On introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on improvement of civil procedural legislation and development of institutions of extrajudicial and pre-trial settlement of disputes» dated December 20, 2021 № 84-VII in Article 32 of the Civil Procedure Code. In accordance with the innovation the possibility of division of civil cases among all courts of the republic on the basis of extraterritorial rules is provided. A case under extraterritorial jurisdiction may be sent to a court of another region that considers cases of this category.

The authors see the relevance of the topic of the study in the practical functioning of this institution. As practice shows, extraterritorial jurisdiction in the country is applied very rarely and the goal set by the legislator to introduce this innovation has not been achieved. According to the authors, there are enough barriers for the full-fledged operation of this institution.

In the article the authors study the legal basis of extraterritorial jurisdiction in civil proceedings, assess the application of the institute in practice, discuss the barriers to its full functioning. Noting the impossibility of active application of the institute of extraterritorial jurisdiction in the form of the existing legal regulation, the authors propose their own version of measures to improve the legislation.

Keywords: court; civil procedure; parties; extraterritorial jurisdiction; territorial jurisdiction; civil case; judicial system; statement of claim.

DOI: 10.52425/25187252_2024_32_55

Кіріспе. Азаматтық процестік кодекстің 32-бабына сәйкес тараптар өзара келісім бойынша соттың іс жүргізуінде жатқан істер бойынша эксаумақтық соттылықты таңдай алады¹. Мұндай мүмкіндік 2021 жылдың 20 желтоқсанында кодекске енгізілген өзгерістердің нәтижесінде пайда болды. Жаңа норманы енгізудегі негізгі мақсат – соттардағы жүктемені бөлу арқылы оны оңтайландыру және сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу болып табылады. Заң шығарушы аталған жаңашылдықтарды енгізу арқылы географиялық болжамсыздық факторын жоғарылатқысы келді. Істерді осындай бөлу кезінде сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдері төмендеуі тиіс деген болжамдар жасалынды, себебі, белгілі бір азаматтық істің қай сотқа түсетінін

болжау мүмкіндігі күрделене түсуі керек болды.

Соттылық құқықтық және іс жүргізу категориясы ретінде бүгінгі күнге дейін елімізде толық зерттелмеген. Ғалымдардың пікірінше, соттылық мәселелерін теориялық тұрғыдан түсіну заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды әзірлеу үшін ғана емес, сонымен қатар соттардың құқық қолдану қызметін үйлестіру үшін де маңызды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі де осы институттың іс жүзінде жұмыс істеуінде болып отыр. Тәжірибе көрсеткендей эксаумақтық соттылық елімізде өте сирек жағдайда қолданылады және заңшығарушымен жаңашылдықты енгізуде қойылған мақсатқа қол жеткізілді деп айту қиын. Мамандардың

¹ Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі: 2015 ж. 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (жүргізілген күні: 10.02.2024).

пікірінше аталған институттың толыққанды жұмыс істеуіне кедергілер жеткілікті.

Мақалада қойылып отырған мақсат азаматтық процестегі эксаумақтық соттылықтың құқықтық негізін зерттей отырып, институттың тәжірибеде қолданылуына баға беру, толыққанды жұмыс істеуі жолындағы кедергілерді талқылау. Қолданылуын арттыруға әсер етуі тиіс шараларды ұсыну.

Әдістер мен материалдар. Азаматтық процестегі эксаумақтық соттылық тақырыбын зерттеу бағытындағы отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынып, қабылданған институттың құқықтық мәні теориялық және жүйелік талдау әдістерді пайдалану арқылы зерттелді. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтер мен ғылыми ақпарат көздерін талдау үшін аналитикалық әдіс қолданылды.

Мақаланы дайындау үшін материалдар ретінде қолданыстағы Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексі, 2021 жылдың 20 желтоқсанында қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 84-VII Заңы пайдаланылды.

Эмпирикалық база ретінде мақала авторларымен Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетіне жолданған ресми сұрау арқылы алынған 2023 жылы республика бойынша қаралған азаматтық істердің жалпы саны және соның ішінде эксаумақтық соттылық бойынша жолданған істердің саны туралы мәліметтер қолданылды.

Талқылау. Аумақтық соттылықтың жалпы ережесі Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 28-бабымен реттеледі.

Осы тәртіпке сай жауапкердің тұрғылықты жері бойынша сотқа талап қойылады, ал заңды тұлғаға талап-арыз ұйымның орналасқан жері бойынша қойылады. Талапкердің істердің белгілі бір санаты бойынша және белгілі бір мән-жайлар болған кезде сотты өз бетінше таңдау құқығы бар². Мысалы, Азаматтық процестік кодексінің 30-бабының 7-бөлігінде көзделген некені бұзу туралы талап-арыздар талапкердің тұрғылықты жері бойынша онымен бірге кәмелетке толмаған балалар тұрған кезде қойылуы мүмкін.

2021 жылдың 20 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 84-VII Заңымен³ Азаматтық процестік кодекстің 32-бабына⁴ өзгеріс енгізілген болатын. Оған сәйкес азаматтық істерді эксаумақтық қағида негізінде бағыттау арқылы республиканың барлық соттары арасында бөлу мүмкіндігі көзделген. Эксаумақтық соттылық бойынша іс осы санаттағы істерді қарайтын басқа облыстың тиісті сотына жолданып, сол сотта қаралуы мүмкін.

Істі аумақтан тыс бағыттау үшін міндетті талаптың бірі – істі сот талқылауына дайындау сатысында екі тарап та сотқа қолдарын қойған эксаумақтық соттылықты қолдану туралы өтініштің жіберілуі. Берілген өтініштің негізінде сот шешім қабылдайды және өтініштер қанағаттандырылған жағдайда ІТ-жүйені қолдану арқылы, яғни автоматты түрде ең аз жүктемесі бар басқа сотқа іс жолданады.

Істі эксаумақтық қағида бойынша беру екі тараптың келісімімен ғана мүмкін болатынын атап өту маңызды. Яғни, егер мұндай өтініш бір тараптан келіп түссе, ал екінші тарап онымен келіспесе іс өзге аумақтың сотына

² Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі: 2015 ж. 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (жүгінген күні: 03.03.2024).

³ Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: 2021 ж. 20 желтоқсандағы № 84-VII ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000084> (жүгінген күні: 05.03.2024).

⁴ Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі: 2015 ж. 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (жүгінген күні: 05.03.2024).

беруге жатпайды. Өзгерістерге дейін ІТ-жүйемен істерді бөлу тек бір соттың ішінде жұмыс істесе, ендігі, эксаумақтық соттылық бойынша істер республиканың барлық соттары арасында бөлінетін болды.

Өзгеріс 2022 жылдың 1 тамызынан бастап қолданысқа енгізілді.

Азаматтық процестік кодекске енгізілген бұл жаңа норманың негізгі мақсаты – соттардағы жүктемені бөлу арқылы оны оңтайландыру және сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу болып табылады. Заң шығарушы аталған жаңашылдықтарды енгізу арқылы географиялық болжамсыздық факторын жоғарылатқысы келді. Істерді осындай бөлу кезінде сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдері төмендеуі тиіс деген болжамдар жасалынды, себебі, белгілі бір азаматтық істің қай сотқа түсетінін болжау мүмкіндігі күрделене түсуі керек болды.

А.А. Асылбекова «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне енгізілген кейбір өзгерістер мен толықтырулар» атты мақаласында эксаумақтық соттылық мәселелерін қарастырады. Автордың пікірінше, эксаумақтық соттылық ережелеріне сәйкес істер автоматты түрде бөлініп түскен кезінде істің жан-жақты және объективті қаралуына мүмкіндік артады [1].

Заңдарды қабылдау процесіне осы саладағы сарапшылар мен мамандарды және ғалымдарды тарту қажет. Заң жобалары мен қолданыстағы заңнамаға талдау жүргізу қызметіне ғылым өкілдері болып табылатын университеттердің профессорлық құрамы мен зерттеу орталықтарының мамандарын пайдалану жағымды нәтижелерге әкелуі мүмкін [2].

Жалпы, эксаумақтық соттылықты енгізу негіздері мен мақсатын анықтау жолында оның өзіне нақты анықтама беру маңызды. Соттылық құқықтық және іс жүргізу категориясы ретінде бүгінгі күнге дейін елімізде толық зерттелмеген. Ғалымдардың пікірінше, соттылық мәселелерін теориялық тұрғыдан түсіну заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды әзірлеу үшін ғана емес, сонымен қатар соттардың құқық қолдану қызметін үйлестіру

үшін де маңызды [3].

Зерттеушілер дәстүрлі түрде соттылықты екіге бөледі, олар: топтық және аумақтық соттылық [4, 29-б.]; [5, 160-б.]. А.В. Лейбошицтің пікірінше: «аумақтық соттылық – бұл азаматтық істі қарауға міндетті сот, азаматтық іс және сот қызметінің аумағы арасындағы байланысты аумақтық белгісі негізінде анықтайтын соттылықтың бір түрі» [6]. Ал Г.Л. Осокинаның пікірінше топтық соттылықтың белгілері: істердің бағыты, түрлері мен санаттары болып табылады [7, 425-б.].

Юрисдикция сияқты, «эксаумақтылық» сөзі нақтылауды қажет етеді. Эксаумақтылық – бұл заңды құрылым, оны қолдану мәселенің мәніне байланысты өзгеруі мүмкін [8]. Әдебиеттерде бұл «аумақтан тыс» дегенді білдіреді. Қазіргі кездегі технологиялық мүмкіндіктердің артуына байланысты біз кейде аумақтан тыс жерде болып жатыр деп қабылдайтын көптеген әрекеттер немесе оқиғалар аумақтағы әрекеттерге айналуы немесе сондай анықтауға ие болуы мүмкін [9, 534-б.].

Тағы бір пікір бойынша, қазіргі таңда мемлекет ішінде аумақтық және эксаумақтық юрисдикция дискурсы географиялық негізін жойған және іс жүзінде ол тек құқықтық тәртіптер арасындағы категориялардың абстрактілі схемасы ретінде жұмыс істеп тұр. Сол себепті, мемлекеттің ішінде юрисдикцияның аумақтылықпен ешқандай міндетті байланысы жоқ [10].

Әрине, ұсынылған тетік бойынша эксаумақтық соттылықты таңдай отырып, тараптар «ыңғайсыз» сотқа тап болуы мүмкін (аумақтық қашықтық, дәлелдемелер берудің қиындығы және т.б. себептер). Алайда, мұнда да қолдануға болатын халықаралық тәжірибе бар. Жалпы құқық доктринасында «ыңғайсыз сот» деп аталынатын тұжырымдама (*forum non conveniens*) қалыптасқан, ондағы әзірленген критерийлер сотты ыңғайсыз деп анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, АҚШ-та сотты осындай тәртіппен «ыңғайсыз» деп тануға болады, егер:

- дәлелдемелерге қол жеткізу қиын болса, оның ішінде сотқа жалған куәгерлерді әкелу

қаупі болса;

- куәгерлерді шақыруға байланысты жоғары шығындарға әкелсе;

- сот процесінің құнына, жылдамдығына және ыңғайлылығына кері әсер етсе;

- болашақ шешімнің орындалуына байланысты практикалық сипаттағы мәселелер туындаса [11, 48-49-б.].

Дегенмен, Қазақстанда онлайн режимінде азаматтық істер бойынша сот отырыстарын өткізудің бүгінгі күнгі техникалық мүмкіндіктері жеткілікті деп бағалауға болады, азаматтық істердің басым көпшілігі осы режимде қаралады. Алайда, әлемнің көптеген мемлекеттері секілді еліміз үшін де мұндай жаңашылдықтарды енгізу оңай процесс болмағаны анық.

Мемлекеттердегі ұлттық сот жүйелерінің дәстүрлі сот процестерінен онлайн режиміне жылдам ауысуы дағдарыс кезінде де қоғамның әділсот жүйесіне қол жеткізуіне көмектесті. Соңғы өзгерістердің ауқымын ескере отырып, соттардың жаңа технологияларды енгізу қабілетіне, сондай-ақ сот төрелігіне жаңа онлайн моделінің әсеріне қатысты мәселелер туындады, әсіресе қоғамның осал мүшелері үшін алаңдаушылық көп болды. Сонымен қатар кейбір соттарда диверсиялық технологияларды қолдану осы инновациялардың дәстүрлі мағынадағы «әділеттіліктің» мәнін сақтап қала ала ма деген де сұрақтарды тудырды [12].

З.Х. Баймолдина эксаумақтық соттылықтың келесідей артықшылықтарын атап көрсетеді:

- 1) Соттар үшін де, процеске қатысушылар үшін де уақыт пен ресурстарды үнемдеу мүмкіндігі.

- 2) Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін және жергілікті соттың бейтараптығына күмәнді жояды.

- 3) Істерді соттардың арасында әділ бөлу және судьяларға біркелкі жүктеменің артылуын қамтамасыз етеді.

Автордың пікірінше, іс жүзінде пандемиядан кейін Қазақстанда онлайн режимде процестерді өткізу басым, азаматтық істер бойынша сот отырыстарының 95%-нан астамы онлайн форматта өтуде және бұл жағдай азаматтық істер бойынша эксаумақтық соттылық институтын қолдану үшін

ыңғайлы. Өңірлердің басты ерекшеліктерінің бірі – халықтың әр түрлі тығыздығы болып отыр. Кейбір соттарда бір судьяға жүктеме жылына 700 іске жетсе, басқаларында істердің саны жеті есе аз болуы мүмкін. Негізгі жүктеме ірі қалалардағы соттардың судьяларына жүктеледі [13].

Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей эксаумақтық соттылық институты Қазақстанда өте сирек жағдайда қолданылады және мұндай жағдайдың қалыптасуы аталған жаңашылдықты енгізу кезінде көзделген мақсатқа қол жеткізу мүмкіндігін төмендетуде.

Сұрау жасау арқылы Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінен 2023 жылы республика бойынша қаралған азаматтық істердің жалпы саны және соның ішінде эксаумақтық соттылық бойынша жолданған істердің саны туралы мәліметтер алынды. Берілген статистикалық деректерге сәйкес 2023 жылы бірінші сатыдағы соттарда 282 618 азаматтық іс қаралып, олар бойынша шешім шығарылған, оның ішінде 1 645 іс эксаумақтық соттылық тәртібін пайдалану арқылы өзге соттарға жолданған. Бұл жалпы республика бойынша азаматтық істердің 0,6% құрайды.

Бұл жерде ерекше назарға ілінетін жағдай облыстар мен ел астанасы және Алматы, Шымкент қалалары бойынша берілген мәліметтердің ішіндегі Астана қаласының көрсеткіші болып отыр. Аталған қала соттарынан 1 313 іс эксаумақтық соттылық бойынша өзге өңірлерге жіберілген, яғни, республика бойынша барлық жолданған 1 645 эксаумақтық істің 1 313-і осы қалаға ғана тиесілі деген сөз. Бұл республика бойынша істердің 0,46%, ал Астана қаласы бойынша (жалпы қала бойынша 26 920 азаматтық іс) 4,8% құрайды.

Келесі көрсеткіш Шымкент қаласына тиесілі, онда 125 (жалпы қала бойынша 12 604 азаматтық іс) іс эксаумақтық соттылық бойынша жолданған. Сондай-ақ Ақмола облысы бойынша көрсеткішті де атап өтуге болады, облыс бойынша 91 іс (жалпы облыс бойынша 8 786 азаматтық іс) эксаумақтық соттылық арқылы жолданған.

Өзге өңірлер бойынша көрсеткіштер тым төмен, кейбір облыстарда бірде бір іс эксаумақтық соттылық бойынша жолданбаған. Астана қаласын қоспағанда республика бойынша көрсеткіштер төмен деп санаймыз. Әсіресе, Алматы қаласында жалпы саны 70 985 азаматтық істің тек 37-сі ғана аталған институтты қолдану алқылы өзге соттарға жолданғаны оған қатысты сұрақтар тудыратыны анық⁵.

Мамандардың пікірінше институттың толыққанды жұмыс істеуіне кедергілер жеткілікті.

Судья Б. Есенкожаеваның пікірінше әзірге бұл жаңашылдықтың іс жүзінде қолданылу механизмі толық пысықталмаған: жүйенің мамандануды қалай анықтайтыны қарастырылмаған. Маманның пікірінше жекелеген даулар бойынша қиындықтар туындауы мүмкін. Мәселен, елдің әр аймағында өзіндік ерекшеліктер бар, тиісінше даулардың ерекшеліктері де болуы мүмкін, мысалы: өнеркәсіп (өңірде шахталардың орналасуы, соған сәйкес даулардың ерекшелігі), инфрақұрылым (қараусыз қалған тұрғын үйлердің көптігіне байланысты істер) және тағы басқаларын атауға болады [14].

Ал судья А. Нурлыбекованың пікірінше істі қарайтын соттың орналасқан жерінің алыс болуына байланысты тараптар іс материалдарымен танысқысы келгенде қолайсыздықтар туындауы мүмкін [15].

Сондай-ақ тағы бір туындайтын сұрақ: егер эксаумақтық соттылық келісімі болса, істерді автоматты түрде бөлу жүйесіне қол жеткізу үшін талапкер мұндай талап-арызды бір жерге беруі керек. Заңның мәтінінен мұндай өтініш бастапқыда қай сотқа берілетіні, сондай-ақ мемлекеттік бажды қай облыстың реквизиттері бойынша төлейтіні түсініксіз. Талапкер кез келген тиісті аудандық немесе оған теңестірілген сотқа немесе жауапкердің орналасқан жеріндегі сотқа талап қоя алады, содан кейін ол қайта бөлінеді деп болжауға болады, дегенмен, заң оны нақтыламайды [16].

Жоғарыда аталғандарға ұқсас, эксаумақтық соттылық институтының өміршеңдігіне қатысты сыни пікірлер заңгерлер қауымдастығында өте көп⁶.

Нәтижелер. Соңғы жылдары жүргізілген заңнаманы жетілдіру әрекеттерінің нәтижесінде Қазақстан Республикасының азаматтық сот ісін жүргізуде сот төрелігінің қолжетімділігіне, дәлелдемелік базамен қамтамасыз етуге, процесті жеделдету мен құқықтық айқындық талаптарын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін институттар енгізілді. Азаматтық процестік кодекстің барлық новеллалары азаматтық істер бойынша сот төрелігін әділ іске асыру арқылы азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің толық қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Соның ішінде эксаумақтық соттылық еліміз үшін жаңа институт, сол себепті ғылыми тұрғыдан толыққанды зерттелмеген. Ондай зерттеулер заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды әзірлеу үшін ғана емес, сонымен қатар соттардың құқық қолдану қызметін үйлестіру үшін де маңызды.

Азаматтық процестік кодекстің 32-бабына енгізілген өзгерістерге сәйкес азаматтық істі эксаумақтық қағида негізінде бағыттау арқылы республиканың барлық соттары арасында істерді бөлу мүмкіндігі пайда болды. Эксаумақтық соттылық бойынша іс осы санаттағы істерді қарайтын басқа облыстың тиісті соттарына жіберіліп, сол сотта қарала алады.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей эксаумақтық соттылық Қазақстанда өте сирек жағдайда қолданылады және мамандардың пікірінше сот істерін оңтайландыру мен сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға арналып енгізілген бұл институттың толыққанды жұмыс істеуіне кедергілер жеткілікті.

Заңнама мен оны қолдану тәжірибесін талдау нәтижесі көрсеткендей эксаумақтық соттылықты қолдаудағы кедергілер келесілер:

⁵ Ответ Комитета по правовой статистике и специальным учетам ГП РК № ЖТ-2024-03470735 от 20 марта 2024 года на запрос № ЖТ-2024-03470735 от 19 марта 2024 года о предоставлении сведений о количестве рассмотренных гражданских дел и направленных по экстерриториальной подсудности за 2023 год: Отчет № 2 – «По рассмотрению гражданских дел судами первой инстанции» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 20.03.2024).

⁶ Предложения Ж.С. Елюбаева по вопросам судебной системы и верховенства права [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kazbar.org.kz/predlozheniya-zh-s-elyubaeva-po-voprosam-sudebnoj-sistemy-i-verhovenstva-prava/> (дата обращения: 23.03.2024).

1) Біздің пікірімізше ең маңызды және көзге жасырын болып тұрған негізгі кедергі – географиялық болжамсыздық факторы. Себебі, тараптар еліміздегі өңірлердің менталитет жағынан әр түрлі болуына байланысты мұндай тәуекелге барғылары келмейді, тиісінше бұл соттылықты таңдамайды. Географиялық болжамсыздық факторын жоғарылату бастапқы идея бойынша осы институтты тиімді етудің басты құралы ретінде қарастырылғаны белгілі, ол арқылы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуіміз керек болған. Алайда, тәжірибе көрсеткендей мұндай белгісіздік тұтынушыларды керісінше, үркітуде.

2) Азаматтық іс автоматты түрде түскен соттардың белгілі бір дауды қарауға тиісті біліктілігінің болуына қатысты күмәннің болуы.

3) Істі қарайтын соттың орналасқан жерінің алыс болуына байланысты тараптар іс материалдарының электронды емес нұсқасымен танысқысы келгенде қолайсыздықтар туындауы мүмкін.

4) Заңның мәтінінде мұндай өтініштер бастапқыда қай сотқа берілетіндігіне байланысты анықтылық жоқ.

5) Мемлекеттік бажды қай облыстың реквизиттері бойынша төлейтіндігіне байланысты түсініксіздік бар.

6) Іс жүргізу тіліне байланысты мәселелердің де туындау қаупі бар. Әсіресе, еліміздің солтүстік және оңтүстік өңірлерінен істер бір-біріне түскен кезде жағдай күрделенуі мүмкін.

7) Тараптармен эксаумақтық соттылықты таңдау кезінде артықшылықтардың болмауы (Мысалы: мемлекеттік баж көлемін азайту, істі жылдам мерзімде қарастыру кепілдігі және т.б.).

Қорытынды. Қазіргі уақытта эксаумақтық соттылық институтын теориялық зерттеулердің жетіспеушілігі сезіледі. Азаматтық іс жүргізу заңнамасын реформалау аясында қолданыстағы құқықтық нормаларды егжей-тегжейлі зерделеу, жүйелеу қажет деп санаймыз, себебі бүгінгі күнге эксаумақтық соттылықты анықтаудың нақты нормативтік критерийлері жоқ.

Аумақтық соттылыққа қатысты, әдетте,

біртекті соттардың құзыретін ажырата отырып, аумақтық соттылық ережелері істі қарауға тиісті сотты анықтайды. Біздің ойымызша, бұл Қазақстанның азаматтық процесінде аумақтық соттылық ережелерінің практикалық мақсатын білдіреді. Аумақтық соттылықтың әрекет ету механизмі келесідей – азаматтық іс пен оны қарауға тиіс сот арасында осы істің белгілі бір аумаққа тікелей қатынасына негізделген байланыс орнатылады.

Ал эксаумақтық соттылық болса істерді автоматты бөлу жүйесімен азаматтық істерді бөлуді қарастырады. Мұндай тәртіппен істерді бағыттау республиканың барлық соттары арасында азаматтық істерді тең бөлу мүмкіндігін көздейді.

Аталғандарға сүйене отырып шарттық соттылық пен эксаумақтық соттылықтың айырмашылығы тек істерді бөлу механизмінде ғана деген түйінге келуге болады. Яғни, басты айырмашылық – іс бағытталатын сотты тараптардың өздерінің немесе олар үшін компьютерлік бағдарламаның таңдауында ғана. Бұл ретте шарттық немесе эксаумақтық соттылықтың болсын пайда болуының негіздері екі тараптың келісімі болып табылатындығын ескеру қажет.

Заң шығарушы сот процесіне эксаумақтық соттылықты енгізу идеясын сәтті жүзеге асыра алмады деп санаймыз. Географиялық болжамсыздық факторы бар эксаумақтық соттылық істің дұрыс қаралуына теріс әсер етуі мүмкін екені анық. Аз жұмыс істейтін соттың белгілі бір дауды қарауға тиісті біліктілігі болатынына кепілдік жоқ.

Эксаумақтық соттылықты қазіргі бар қолданыстағы құқықтық реттеу түрінде белсенді қолдану мүмкін еместігі туралы пікірімізді жоғарыда атап өттік. Сондықтан, аталған бағыттағы заңнаманы жетілдірудің жолдары қарастырылуы қажет деп санаймыз. Ойымызды түйіндей келе, келесідей шаралар елімізде эксаумақтық соттылық институтының тәжірибеде жиі қолданылуына әсер етуі тиіс деп санаймыз:

1. Біздің ойымызша, бірінші кезекте өңірлердің ерекшеліктерін ескеретін жағдай жасалынуы керек. Яғни, географиялық болжамсыздық пен өңірлердің менталитетінің

әртүрлілігіне байланысты тараптар үшін туындайтын тәуекелдерді азайту шаралары қажет. Эксаумақтық соттылық мүмкіндігінің іс жүзінде тараптармен аз пайдаланылуының негізгі себебі осында жатыр деп болжаймыз. Сондықтан қолданыстағы тәртіпті өзгерту қажет.

Мәселен, тараптардың қалауы бойынша іс жолдануы мүмкін өңірлердің тізімі олардың өздерімен құрастырылатын болса. Оған сәйкес тізімде алғашқы тұрған соттар істі жіберу үшін бірінші кезекте қарастырылатын болады. Мысалы, Абай облысындағы азаматтық іс тараптардың қалауы бойынша бірінші кезекте Шығыс Қазақстан облысының соттарының біріне жолданса, ондай мүмкін болмаса екінші кезекте Павлодар облысының соттарының біріне, үшінші кезекте Қарғанды облысының соттарына және әрі қарай осындай тәртіппен жүре береді.

Іс жүзінде мұндай мүмкіндіктерді жүзеге асыру Қазақстан Республикасы сот органдарына арыздарды қабылдауға арналған «Сот кабинеті» және «eOtinish» сервистеріне қосымша функциялар енгізу арқылы орындалуы мүмкін. Аталған жүйелерде соттарды таңдау мен тізімін құрастырудың қосымша мүмкіндіктерін қосу қажет. Сол арқылы тараптар іс жолданатын өңірлердің тізімін өз қалаулары бойынша құрастыратын болады.

Біздің ойымызша бұл ұсыныс жоғарыда аталған мәселелерді ғана шешіп қоймай, сонымен қатар мақала барысында қарастырылған – тараптар іс материалдарымен танысқысы келген кездегі туындауы мүмкін қиындықтар мен іс жүргізу тіліне байланысты қолайсыздықтарды азайтуға мүмкіндік беруі тиіс.

2. Мемлекеттік бажды төлеуге қатысты заңдағы түсініксіздікті жою үшін оған өзгертулер қажет.

Мұндай өзгерту «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының кодексінің соттарда мемлекеттік баж төлеу бойынша кейінге қалдыруды беру тәртібі мен шарттарын бекітетін 51-2-бабының 4-тармағында бекітілген тізімге толықтыру түрінде болуы мүмкін. Яғни, талап қоюды

беру кезінде мемлекеттік баж төлеуге мүмкіндік бермейтін жағдайлардың қатарына эксаумақтық соттылықты таңдау кезін де жатқызу қажет.

Ал кейінге қалдыру мерзіміне келетін болсақ, мұндай жағдай жеке немесе заңды тұлғаның қаржылық жағдайының қиын болуына байланысты емес себеп болғандықтан, осы баптың 3-тармағында бекітілген бір жыл емес, одан қысқа мерзімде төлену міндеттілігі бекітілуі мүмкін.

3. Тараптармен эксаумақтық соттылықты таңдау кезінде артықшылықтар қарастырылуы қажет деп санаймыз. Мұндай ұсыныс бір қарағанда мемлекет үшін тиімсіз, ал біздің тарапымыздан популизм болып көрінуі мүмкін. Алайда, тараптарды мұндай соттылықты таңдауға ынталандыру болашақта өзін ақтауы тиіс деп санаймыз. Бұл жаңашылдықты енгізу арқылы заң шығарушы соттардың жүктемесін оңтайландыру мен сыбайлас жемқорлықтың алдын алу түріндегі үлкен мақсаттарға қол жеткізгісі келгенін ескеретін болсақ осындай түрдегі ұсыныстарды да қарастыруы керек деп санаймыз.

Ынталандыру үшін қажет жеңілдіктерді біз мысалы – мемлекеттік баж көлемін азайту, істі жылдам мерзімде қарастыру кепілдігі және тағы да басқа шараларды қабылдаудан көреміз.

4. Азаматтық іс түскен соттардың белгілі бір дауды қарауға тиісті біліктілігінің болуын немесе мамандануын қамтамасыз ету қажет.

Бұл мәселені тағы да сол «Сот кабинеті» мен «eOtinish» сервистеріне және соттарға келіп түскен істерді автоматты бөлуге арналған IT-жүйеге қосымша функциялар енгізу арқылы шешуге болады деп санаймыз. Тиісті істерді қарау тәжірибесі мен біліктілігі бар соттар мен судьялар туралы ақпараттарды жүйелерге жүктеу арқылы оларды таңдау кезінде бағдарламаны осы жағдайды ескеруін міндеттеуге болады. Яғни, IT-жүйе өзіне жүктелген ақпаратты ескере отырып, істі тиісті сотқа, тіпті нақты бір судьяға беретін болады.

Жоғарыда, бірінші берілген ұсыныспен осы ұсынысты үйлестіргенде келесідей жүйе қалыптасатын болады: жүйеде

тараптар іс жолданатын өңірлерді өздері таңдайды, ал бағдарлама осы таңдауда соттардың біліктілігі мен істерді қарау тәжірибесіне қатысты ақпаратты ескеріп отырады. Істі қарау тәжірибесі жоқ немесе тиісті маманданбаған соттарды бағдарлама тараптарға таңдатпайды немесе ол туралы ескертеді.

Жалпы, талқыланған жаңашылдықты заң шығарушымен енгізудегі оның ниеті бізге түсінікті және қойылған мақсаттар да аса маңызды, оған ешқандай күмән жоқ. Дегенмен, соңғы жылдардағы онлайн

режимінде сот отырыстарын өткізудің техникалық мүмкіндіктерінің артуы аталған институтты енгізу үшін жеткілікті деген қате баға берілгендей көрінеді. Мұндай мүмкіндік жағымды серпін беретіні рас, алайда ол өзі ғана жеткіліксіз және ескерілуі керек өзге факторлар өте көп. Сондықтан бүгінгі күнде қалыптасқан жағдайды ескере отырып, бұл институттың іс жүзінде қолданылуын арттырудың амалдары іздестірілуі қажет, сұрақ қоғамдық талқылауға шығарылып, заңгерлер қауымымен жан-жақты зерттелуі тиіс деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбекова, А.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне енгізілген кейбір өзгерістер мен толықтырулар / А.А. Асылбекова // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы. – 2022 – № 4 (71). – 94-100 б.
2. Nevisandeha, M. Principles of Speed and Accuracy in the Civil Proceedings / M. Nevisandeha, A.R. Chalkasari // Procedia Economics and Finance. – 2016 – № 36. – Pp. 321-326.
3. Акимбекова, С.А. Договорная экстерриториальная подсудность в гражданском процессе Республики Казахстан: вопросы теории и практики / С.А. Акимбекова // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2023 – № 3 (74). – С. 114-122.
4. Қамбарова, Н.Ш. Азаматтық іс жүргізу құқығы. Оқу құралы (альбом-кесте) / Н.Ш. Қамбарова. – Алматы: Нұр-пресс, 2009. – 108 б.
5. Ярков, В.В. Гражданский процесс: учебник / В.В. Ярков, А.Г. Плешанов. – М.: Статут, 2022. – 734 с.
6. Лейбошиц, А.В. Виды подсудности гражданских дел / А.В. Лейбошиц // Вестник Московского университета. Серия «Право». – 2010. – № 4. – С. 85-97.
7. Осокина, Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть: учебник. – 3е издание, перераб. / Г.Л. Осокина. – М.: Изд-во НОРМА ИНФРАМ, 2013. – 704 с.
8. Buxbaum, H.L. Territory, Territoriality, and the Resolution of Jurisdictional Conflict / H.L. Buxbaum // The American Journal of Comparative Law. – 2009. – № 57 (3). – Pp. 631-675.
9. Bryan, A.G. Black's Law Dictionary: Deluxe 9th ed. / A.G. Bryan. – Eagan: Thomson West, 2009. – 1418 p.
10. Szigeti, P. The Illusion of Territorial Jurisdiction / P. Szigeti // Texas International Law Journal. – 2017. – № 3 (52). – Pp. 369-399.
11. Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право в 3-х томах: учебник для ВУЗов / И.В. Гетьман-Павлова. – М.: Издательство Юрайт, 2021. – 320 с.
12. Sourdin, T. Court innovations and access to justice in times of crisis / T. Sourdin, B. Li, D.M. McNamara // Health Policy Technol. – 2020. – № 9 (4). – Pp. 447-453.
13. Баймолдина, З.Х. Гражданское судопроизводство в Республике Казахстан: новеллы и тенденции / З.Х. Баймолдина // Правовое государство: теория и практика. – 2023. – № 3 (73). – С. 149-155.
14. Б. Есенкожаева. Вопросы экстерриториальной подсудности // Zanmedia.kz [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://zanmedia.kz/voprosy-eksterritorialnoj-podsudnosti/90487/> (дата обращения: 21.03.2024).
15. А. Нурлыбекова. Экстерриториальная подсудность // Zanmedia.kz [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://zanmedia.kz/%d1%8d%d0%ba%d1%81%d1%82%d0%b5%d1%80%d1%80%d0%b8%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%b0%d1%8f-%d0>

%bf%d0%be%d0%b4%d1%81%d1%83%d0%b4%d0%bd%d0%be%d1%81%d1%82%d1%8c/103623/ (дата обращения: 21.03.2024).

16. Б. Тукулов. Досудебный протокол, экстерриториальная подсудность, образцовое решение и другие новшества ГПК // Kazbar [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kazbar.org.kz/dosudebnyj-protokol-eksterritorialnaya-podsudnost-obrazczovoe-reshenie-i-drugie-novshestva-gpk/> (дата обращения: 23.03.2024).

References:

1. Asylbekova, A.A. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне енгізілген кейбір өзгерістер мен толықтырулар / A.A. Asylbekova // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Zharshysy. – 2022 – № 4 (71). – 94-100 b.

2. Nevisandeha, M. Principles of Speed and Accuracy in the Civil Proceedings / M. Nevisandeha, A.R. Chalkasari // Procedia Economics and Finance. – 2016 – № 36. – Pp. 321-326.

3. Akimbekova, S.A. Dogovornaja jeksterritorial'naja podsudnost' v grazhdanskom processe Respubliki Kazahstan: voprosy teorii i praktiki / S.A. Akimbekova // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. – 2023 – № 3 (74). – S. 114-122.

4. Қамбаров, N.Sh. Азаматтық іс зhyргізу құқығы. Оқу құралы (al'bom-keste) / N.Sh. Қамбаров. – Алматы: Нұр-press, 2009. – 108 b.

5. Jarkov, V.V. Grazhdanskij process: uchebnik / V.V. Jarkov, A.G. Pleshanov. – M.: Statut, 2022. – 734 s.

6. Lejboshic, A.V. Vidy podsudnosti grazhdanskih del / A.V. Lejboshic // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija «Pravo». – 2010. – № 4. – S. 85-97.

7. Osokina, G.L. Grazhdanskij process. Obshhaja chast': uchebnik. – 3e izdanie, pererab. / G.L. Osokina. – M.: Izd-vo NORMA INFRAM, 2013. – 704 s.

8. Buxbaum, H.L. Territory, Territoriality, and the Resolution of Jurisdictional Conflict / H.L. Buxbaum // The American Journal of Comparative Law. – 2009. – № 57 (3). – Pp. 631-675.

9. Bryan, A.G. Black's Law Dictionary: Deluxe 9th ed. / A.G. Bryan. – Eagan: Thomson West, 2009. – 1418 p.

10. Szigeti, P. The Illusion of Territorial Jurisdiction / P. Szigeti // Texas International Law Journal. – 2017. – № 3 (52). – Pp. 369-399.

11. Get'man-Pavlova, I.V. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo v 3-h tomah: uchebnik dlja VUZov / I.V. Get'man-Pavlova. – M.: Izdatel'stvo Jurajt, 2021. – 320 s.

12. Sourdin, T. Court innovations and access to justice in times of crisis / T. Sourdin, B. Li, D.M. McNamara // Health Policy Technol. – 2020. – № 9 (4). – Pp. 447-453.

13. Bajmoldina, Z.H. Grazhdanskoe sudoproizvodstvo v Respublike Kazahstan: novelly i tendencii / Z.H. Bajmoldina // Pravovoe gosudarstvo: teorija i praktika. – 2023. – № 3 (73). – S. 149-155.

14. Б. Есенкозхаева. Voprosy jeksterritorial'noj podsudnosti // Zanmedia.kz [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa: <https://zanmedia.kz/voprosy-eksterritorialnoj-podsudnosti/90487/> (data obrashhenija: 21.03.2024).

15. A. Nurlybekova. Jeksterritorial'naja podsudnost' // Zanmedia.kz [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa: <https://zanmedia.kz/%d1%8d%d0%ba%d1%81%d1%82%d0%b5%d1%80%d1%80%d0%b8%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%b0%d1%8f-%d0%bf%d0%be%d0%b4%d1%81%d1%83%d0%b4%d0%bd%d0%be%d1%81%d1%82%d1%8c/103623/> (data obrashhenija: 21.03.2024).

16. Б. Тукулов. Досудебный протокол, экстерриториальная подсудность, образцовое решение и другие новшества ГПК // Kazbar [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa: <http://kazbar.org.kz/dosudebnyj-protokol-eksterritorialnaya-podsudnost-obrazczovoe-reshenie-i-drugie-novshestva-gpk/> (data obrashhenija: 23.03.2024).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ерлан Майданұлы Айтқазин – Alikhan Bokeikhan University азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, e-mail: aytkazin1805@mail.ru.

Айтқазин Ерлан Майданұлы – старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин Alikhan Bokeikhan University, магистр права, e-mail: aytkazin1805@mail.ru.

Aitkazin Yerlan Maydanuly – Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines of Alikhan Bokeikhan University, Master of Law, e-mail: aytkazin1805@mail.ru.

Айдос Мақсатұлы Жарылғасин – Alikhan Bokeikhan University қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, e-mail: aidos.prok@mail.ru.

Жарылғасин Айдос Максатович – старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин Alikhan Bokeikhan University, магистр юридических наук, e-mail: aidos.prok@mail.ru.

Zharylgasin Aidos Maksatovich – Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines of Alikhan Bokeikhan University, Master of Laws, e-mail: aidos.prok@mail.ru.